

TILSHUNOSLIKDA TASDIQ VA INKOR KATEGORIYASINING TADQIQI MASALALARI

Sh.M.Iskandarova
M.S.Sayidazimova
FarDU

Annotatsiya: Ushbu maqolada tilshunoslikda tasdiq va inkor kategoriyalarining ifodalanish usullari, ba'zi tasdiq gaplarda inkor ma'nosining inkor ifodalovchi grammatik vositalarsiz ham ifodalanishi mumkinligi ko'rsatilgan. Tasdiq gaplarning mazmuniy tuzilishini o'rganish asosida bunday gaplarda shakl va mazmun birligining nomutanosibligi, ularning mazmunan murakkablashuvi qonuniyatlari yoritilgan.

Kalit so'zlar: tasdiq-inkor kategoriyasi, grammatik vositalar, shakl va mazmun, semantik kategoriya, bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasi

ISSUES OF RESEARCHING THE CATEGORIES OF AFFIRMATION AND NEGATION IN LINGUISTICS

Sh.M.Iskandarova
M.S.Sayidazimova
FSU

Abstract: This article shows the ways in which the categories of affirmation and negation are expressed in linguistics, and how the meaning of negation can be expressed in some affirmative sentences without grammatical means of expressing negation. Based on the study of the semantic structure of affirmative sentences, the imbalance of the unity of form and content in such sentences, the rules of their complexity in content, are highlighted.

Keywords: the categories of affirmation and negation, grammatical tools, form and content, semantic category, category of affirmative-negative

Kirish

Tasdiq-inkor kategoriyasi falsafa, mantiq va tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u voqelikning eng muhim xususiyatlari va tomonlari hamda uning bilish qonuniyatlarining aksi sanaladi. Shuningdek, tasdiq va inkor tilning eng muhim kategoriyalaridan biri sifatida tavsiflanadi. Ko'pgina tilshunos olimlar tasdiq-inkor kategoriyasini lingvistika (grammatika)dan alohida holda, ya'ni mantiq va falsafa doirasida o'rganishga urinib ko'rishgan.

Ushbu yo'nalishning nazariy tamoyillariga ko'ra, tasdiq-inkor kategoriyasi o'z tarkibiga va o'ziga xos lisoniy ifoda vositalariga ega bo'lgan tarkibiy-semantik kategoriya sifatida talqin etiladi. Ushbu kategoriyaning ko'p qirrali mohiyatini va uning mazmun tomonining turlicha ekanligini tushunmasdan turib, lingvistik tasdiq-inkor mohiyatini bilib bo'lmaydi. Tilshunoslikda tasdiq-inkor kategoriyasi abstrakt grammatik ma'no turi sifatida predikativ yadro tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatni, subyekt-predikat munosabatlarining ijobiy yoki salbiy xususiyatlarini tavsiflaydi.

Adabiyotlar tahlili

Tasdiq va inkor kategoriyalari, jumladan, ingliz tili tasdiq va inkor kategoriyasi M.Baerman, D.Brown, G.G.Corbett, Peter Herring, o'zbek tili inkor kategoriyalarining taraqqiyotiga hissa qo'shgan tilshunos olimlar A.Hojiyev, A.Nurmonov, D.Lutfullayeva va boshqalar tomonidan tadqiq etilgan.

Metodologiya

Mavzuni yoritishda tasniflash, tavsiflash, semantik, zidlash, qiyoslash, komponent va kontekstual tahlil usullaridan foydalanilgan.

Muhokama

Bo'lishli-bo'lishsizlik kategoriyasini tasdiq va inkor kategoriyalardan farqlash lozim. Bo'lishli bo'lishsizlik fe'lga xos va uning nokesimlik shaklidir. Bunda bo'lishsizlik shakli bo'lgan *-ma* ko'rsatkichining o'rnini aniq bilish lozim. Bu serqirra mohiyatli, ko'p funksiyali lisoniy birliklar kabi *-ma* shakli ham birdan ortiq paradigmadan o'rin olishini ko'rsatadi.

Tasdiq va inkor kategoriyasiga doir falsafiy va mantiqiy qarashlar jahon tilshunoslari tomonidan ancha keng o'rganilgan. Ularga keyinchalik filologik nuqtayi nazardan yondashish ham kuzatiladi.

Jahon tilshunosligida tasdiq-inkor tadqiqiga berilgan baho va mazkur hodisaga turlicha yondashuvlar mavjud.

Rus tilshunosligida A.A.Kalinina tadqiqotining obyekti tasdiq-inkorning tarkibiy-semantik kategoriyasi bo'lib, uning bevosita mavzusi ushbu toifaning gapning maqsadiga ko'ra ajratilgan har xil turdagi jumalalarda ishlashidir [1].

Tasdiq-inkor kategoriyasi falsafa, mantiq va tilshunoslikning asosiy kategoriyalaridan biri bo'lib, u voqelikning eng muhim xususiyatlari va tomonlari hamda uning bilish qonuniyatlarining aksidir. Bu tasdiq-inkor toifasini tilning eng muhim toifalaridan biri sifatida tavsiflanadi. Ko'pgina tilshunos olimlar tasdiq-inkor kategoriyasini lingvistika (grammatika)dan alohida holda, ya'ni uni mantiq va falsafada o'rganishga urinib ko'rishgan.

Strukturaviy va semantik yo'nalish sintaktik obyektlarning yaxlitligi, shakli va mazmuni birligida ko'rib chiqish bilan belgilanadi. Ushbu yo'nalishning nazariy tamoyillariga ko'ra, tasdiq-inkor kategoriyasi o'z tarkibiga va o'ziga xos lisoniy ifoda

vositalariga ega bo'lgan tarkibiy-semantik kategoriya sifatida talqin etiladi. Ushbu kategoriyaning ko'p qirrali mohiyati va uning mazmun tomonining ko'p qirraliligini tushunmasdan turib, lingvistik jihatdan tasdiq-inkorning mohiyatini bilish imkonsiz.

Abstrakt grammatik ma'no turi sifatida tasdiq-inkor kategoriyasi predikativ yadro tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatni, subyekt-predikat munosabatlarining ijobiy yoki salbiy xususiyatlarini tavsiflaydi. Tasdiq-inkor kategoriyasi xususida S.B.Grigoryeva o'zining "Zamonaviy rus tilining sodda gaplarida tasdiq kategoriyasi" nomli ishida tasdiq kategoriyasining zamonaviy rus tilidagi sodda gaplarda falsafiy, lingvistik, mantiqiy, psixolingvistik nuqtayi nazardan o'rganishning asosiy yondashuvlarini ko'rsatib bergan [2].

Grammatik inkorning mohiyatini o'rgangan olim S.A.Vasilyeva esa tasdiq va inkor gaplarning farqlanishida gapda aks etgan voqelikning predmet va hodisalari orasidagi obyekktiv aloqalar xarakteri asos bo'la olishini ta'kidlaydi [3].

O'zbek tilida inkor kategoriyasi haqida talaygina ishlarni namuna qilish mumkin. Bu ishlar inkorning grammatik xususiyatlari ifodalanishi va dialektal xarakter kabi masalalarga bag'ishlangan. Inkor odatda til vositalari yordamida va ular ishtirokisiz ham ifoda etiladi. Shunga ko'ra, inkor kategoriyasini lisoniy va nutqiy planda tekshirish maqsadga muvofiq bo'ladi. Logik tasdiq va inkor kategoriyalari gapda xabar berishning xarakterli xususiyatlaridandir. Gapning asosiy belgilaridan biri bo'lgan hukm tasdiq yoki inkor yo'li bilan hosil qilinadi. Tasdiq va inkor fikrlar orasidagina bo'lmay, tushunchalar orasida ham mavjud. Boshqacha qilib aytganda, tasdiq va inkor gap doirasida ham, so'z semantikasida ham aks etadi. Lekin tushunchaga xos inkor gapda fikriy inkorni keltirib chiqarmaydi, gapning tasdiq mazmuniga ta'sir etmaydi.

Inkor munosabati hosil qiluvchi juft birliklarning har biri alohida gaplarning kesimi bo'lib kelganda har ikki gap ham tasdiq mazmunida bo'ladi (biri tasdiq, biri inkor emas). *"Uning bergan ta'limoti noto'g'ri", "Haqiqat shu qadar shirinki, totib ko'rging keladi. Shu qadar achchiqki, tilingni kuydiradi!"* (O'.Hoshimov) - tasdiq gap. Shunga ko'ra, gapga xos tasdiq va inkor munosabatini tushunchalar orasidagi antonimik munosabat bilan aralashtirmaslik kerak.

Inkor kategoriyasi gapda kesim orqali shakllanadi. Uning kesimda namoyon bo'lishi butun gapga xos bo'lib, boshqa bo'laklarda ifodalanishi o'sha bo'lakkagina xosdir. Ya'ni gapning kesimi inkor shaklda bo'lsa, gapning o'zi ham inkor mazmunida bo'ladi, boshqa bo'laklardagi inkor shakllar gapning tasdiq mazmuniga ta'sir etmaydi: *"Oyog'i yerdan uzilmaganlar odam bo'lib qolgan"* (O'.Hoshimov)

«Kesimdagi inkor umumiy bo'lib, boshqa bo'laklardagi inkor xususiydir». Masalan: *"Kiyik och qolmaslik uchun ko'kat yeydi"* (tasdiq gap) - *"Ammo bir-birini o'ldirmaydi"* - (inkor gap). Hukmga xos inkor odatda tasdiq gaplar zaminida

lingvistik yoki nolingvistik vositalar yordamida hosil qilinadi. Tasdiqni ham turli xil vositalar bilan ifodalash mumkin.

So‘nggi yillarda o‘zbek tilshunosligida sintaktik birliklarning mazmun tomonini o‘rganishga e’tibor kuchaydi, sintaktik birliklarning shakliy-mazmuniy jihatlari uzviy bog‘liqlikda tekshirila boshlandi. Bu masala A.Nurmonov, N.Mahmudov, A.Ahmedov, S.Solixo‘jayeva, R.Sayfullayeva, U.Rahimov, H.Usmonova, O.Tojiyevlarning tadqiqotlarida o‘ziga xos yo‘nalishda o‘rganildi. Natijada sintaktik birliklarning, xususan, gapning yashirin ma’no komponentlari ma’lum bir darajada aniqlandi. Biroq bu sohada hali bajariladigan ishlar ko‘p. D.E.Lutfullayevaning olib borgan “Tasdiq gaplarda inkor va shakily-mazmuniy nomuvofiqlik” nomli ishida “gap turi sifatida tasdiq gaplarning shakli va mazmuni o‘rtasidagi munosabatlar monografik yo‘nalishda tekshirish obyekti bo‘lgan emas, tasdiq gaplarning tasdiq ma’nosi bilan birga inkor ma’nosini ham ifodalay olish imkoniyatlari tekshirilmagan. Lisoniy birliklarni sistema sifatida paradigmatic va sintagmatic aspektda tadqiq etish, ularning ichki va tashqi komponentlari orasidagi munosabatlarni belgilash o‘zbek tilshunosligi oldida turgan dolzarb masalalardandir.”[4,13]. D.Lutfullayeva o‘z tadqiqotida ayni shu ishlarni hisobga olgan holda, tasdiq gaplarda maxsus inkor ifodalovchi grammatik vositalar qo‘llanmagan holatlarda inkor ma’nosining ifodalanishi usullarini o‘rgangan va tahlil qilgan. Shuningdek, tadqiqotchining ishida o‘zbek tilshunosligida gaplarni tasdiq-inkor gaplarga ajratishda turli jihatlar asos qilib olganligi ko‘zga tashlanadi. Tasdiq-inkor gaplarning gapda ifodalangan mazmunning realligi jihatidan gap turlari sifatida, gaplarning modallikka ko‘ra turlari sifatida yoki gapda aks etgan obyektiv voqelikdagi munosabatlar, shu munosabatlarning mundariyasi asosida farqlanishi kuzatiladi.

D.Lutfullayevaning tadqiqot ishida o‘zbek tilidagi tasdiq gaplarda tasdiq ma’nosi bilan birga, inkor ma’nosining ham ifodalanishi kuzatiladi. Tasdiq shakl orqali inkor ma’nosining ifodalanishi natijasida shakl va mazmunning tasdiq-inkor belgilari jihatidan nomuvofiqligi yuzaga keladi. U o‘zining ilmiy-tadqiqot ishida bo‘lishli shaklda bo‘lsa-da, lug‘aviy ma’nosida inkor semaning mavjudligi bilan xarakterlanuvchi so‘z va iboralarni o‘rganib chiqdi. Tasdiq gaplarda so‘zning lug‘aviy ma’nosi orqali inkorning ifodalanishi hodisasi aniqroq ifoda etish maqsadida tadqiqotishida *mahrum, rad qilmoq/etmoq, inkor qilmoq/etmoq, rad bo‘lmoq, inkor bo‘lmoq* so‘zlari ishtirokida tuzilgan tasdiq gaplarning shakliy-mazmuniy jihatlari yoritiladi.

Inkor ma’nosini ifodalovchi leksik-grammatik vositalar qo‘llanilgan vositalar quyidagicha namoyon bo‘ladi:

Namatlari eskib ketgan, tor va pastakkina bu choyxona yakshanba - bozor kunlaridan tashqari deyarli yopiq turadi. (Oybek)

Ushbu gapda berilgan *bozor kunlaridan tashqari* konstruksiyasi orqali *haftaning boshqa kunlari ishlamaydi* degan mazmunni tushunish mumkin va gapda inkor ma'noni ifodalab kelgan.

Qosim unda qayg'uli odamdan ko'ra qayg'uli bo'lib ko'rinishga uringan odam taassurotini qoldirdi. (N.Eshonqul)

Ilgarigi qaynoq so'zlar o'rniga sovuq, juda sovuq gaplar aytar edi. (S.Ahmad)

Ushbu gapning kesimi bo'lishli shaklda, bo'lishlilikni anglatadi, *o'rniga ko'makchisi* ishora qilgan "qaynoq so'zlar aytmadi" presuppozitsiyasi esa inkorni bildiradi.

Bolalar u yoqda tursin, hatto yoshi kattalar ham zamonaviy texnologiyalarga qiziqib qolishgan gapi orqali shuni anglash mumkinki, ajratib ko'rsatilgan leksemalar inkor tushunchani ifodalayapti va birining o'rnida boshqasi qo'llanila oladi.

Xulosa

Tasdiq va inkor tilning eng muhim kategoriyalaridan biri sifatida tavsiflanadi. Tasdiq-inkor kategoriyasi o'z tarkibiga va o'ziga xos lisoniy ifoda vositalariga ega bo'lgan tarkibiy-semantik kategoriya sifatida talqin etiladi. Tilshunoslikda tasdiq-inkor kategoriyasi abstrakt grammatik ma'no turi sifatida predikativ yadro tarkibiy qismlari o'rtasidagi munosabatni, subyekt-predikat munosabatlarining tasdiq yoki negativ xususiyatlarini tavsiflaydi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. Калинина А.А. Категория утверждения/отрицания в функциональных типах предложений в современном русском языке: диссертации и автореф. доктор филол. наук, 2011.
2. Григорьева С.Б. Категория утверждения в простом предложении современного русского языка, УДК 81.367ББК 81.411.2-22Г 83
3. Васильева С. А.. К постановке вопроса о так называемом отрицательном наклонении .. Сб.раб. Ленинград.
4. Лутфуллаева Д.Э. Тасдиқ гапларда инкор ва шаклий-мазмуний номувофиқлик: Филол.фан.ном...дис.автореф., - Тошкент, 1997.